

Lutsi aabits, ja mitte ainult

Uldis Balodis. Lutsi kiele lementar. Ludzas igauņu valodas ābece. [Ludza:] LU Lībiešu institūts un Ludzas pilsētas galvenā bibliotēka, 2020. 232 lk.

XX sajandi esimese pooleni eksisteeris kolm lõunaesti keelesaart, mille ühendus emamaaga oli ammu katkenud: üks Venemaal Pihkva oblastis Krasnogorodski linna lähistel (Kraasna), teine Põhja-Lätis Gulbene ja Alūksne rajoonis (Leivu) ning kolmas Kagu-Lätis Ludza rajoonis (Lutsi). Viimati mainitud keelesaare asustuslugu pole üheselt selge. Levinuima seisukoha järgi olid lutsilaste esivanemad Lätti rännanud Ida-Võrumaa aladelt XVII–XVIII sajandil. Nende murrak hääbus 1980. aastatel.¹

Mullu ilmus lutsi aabits, milles on hilja-aegu hääbunud murrak „ülendatud” keeleks (*lutsi kiļ*, läti *Ludzas igauņu valoda* ’Ludza eesti keel’). Raamatu kohta on kirjutatud tavameedias,² kuid vist mitte teadusüllitistes. Ent tegu pole lihtsalt aabit-saga, vaid erakordse teosega, mida võiks pigem nimetada kultuuriaabitsaks.

Raamatu autoriks on Rootsisis sündinud ja USA-s Arizona osariigis üles kasvanud läti päritolu noorema põlve keeleteadlane Uldis Ivars Jānis Balodis, kelle soontes voolab ka lutsi verd. Filosoofiadoktori kraadi kaitses ta indiaani keelte hulka kuuluva yuki grammatikast, mille avaldas täiendatult ligemale 700-leheküljelise mono-

graafiana (2016).³ Mitmekülgne Balodis on tegelnud paljude keeltega, teiste hulgas saami ja liivi keelega. Eesti Teadusinfosüsteemi andmeil töötab ta alates 2018. aastast poole koormusega Läti Ülikooli Liivi instituudi teadurina, kuid enne seda oli mõneks kuuks kutsutud Tartu Ülikooli külalislektoriks.

Kõnealune raamat algab ühe lehekülje ulatuses igapäevaste fraasidega lutsi-läti vestmiku vormis, nt *Tereq ydagust* ’Labvakar’, *Mis um suq nimi?* ’Kā tevi sauc?’ Seejärel saab veidi aimu lutsilastest ja nende keelest, samuti sellest, miks nende aabits kannab nimetust *lementar*. Balodis on võtnud kasutusele omaette kirjaviisi lutsi keele ülesmärkimiseks. Selle tähestik koosneb 51 (!) grafeemist. Midagi üleliigset siiski pole. Eeskujuks on võetud läti ja latgali kirjaviis: üheksat pikka vokaali tähistab kriips tähe kohal ja 14 peenendunud konsonanti komalaadne märk tähe all või peal. Tähestikku on lisatud vajalikud täpi- ja katusetähed, sh lühikese ja pika *ā*, *ō*, *ū* ning *š* ja *ž* tähistamiseks. Häälikut *ō* märgib *y* ja larüngaalklusiili *q*. Seega võib öelda, et lutsi kirjaviis on segu võru ja läti omast. See kajastab lutsi häälikusüsteemi üsna täpselt. Märkimata jääb järgsilbi taga-*e*.⁴ Edasi esitatakse aabitsas hääldamisjuhised ja tuuakse näiteid, kusjuures rõhutatakse, et lutsi *ǵ* ja *ķ* hääldus erineb täielikult läti kirjakeele samade tähtede omast.

Järgneb tähthaaval esitatud pärisaabitsa osa (lk 21–75). Käsitlemata on jätud pikad ja peenendunud häälikud, kuid eraldi vaadeldakse täheühendeid *dz* ja *ts*. Igale tähele ja selle ühendile on pühendatud üks lehe-

³ Autori kohta vt lähemalt <http://uldis.world/about/> (15. V 2021); Vagabond Voices, <https://www.vagabondvoices.co.uk/uldis-balodis> (15. V 2021).

⁴ Autor on omaloodud kirjaviisi kohta avaldanud ka artikli, vt U. Balodis, Writing down Lutsi: Creating an orthography for a South Estonian variety of Latgale. – Valoda: Nozīme un forma 2015, nr 6, lk 55–67.

¹ M. Mets, A. Haak, T. Iva, G. Juhkason, M. Kalmus, M. Norvik, K. Pajusalu, P. Teras, T. Tuisk, L. Vaba, Lõunaesti keelesaarte tekstid. (Eesti murded 9.) Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool, 2014, lk 13–14.

² H. Korjus, On valminud lutsi maarahva aabits. – Eesti Kirik 2021, nr 2.

külg ühe näitesõnaga, millega kaasneb eri käändevormiga (nimetav, omastav, osastav) kolm lauset, nt *kādzaq* juures *Kādzaq ummaq pikāq* 'Püksid on pikad', *Kātsu pain um tūmbe* 'Pükste värv on tumed', *Miheq kandvaq kātsu* 'Mehed kannavad pükse' (lk 29). Nii toimitakse mitmel juhul, nt g-tähe õppimisel esitatakse käändevormid *ago* : *ao* : *ako* 'agu, koi' (lk 35). Sellised näited annavad küll aimu käänetest ja astmehaldusest, kuid õppemetoodiliselt ei saa seda pidada laitmatuks, sest *ts*-d õpitakse eraldi ja alles palju hiljem ning *g* leeb samuti pärastpoole. Ent raamat polegi mõeldud lugema õppimiseks: tegemist on ju mängulise aabitsavormiga. Kes tahab, saab keelt selle raamatu varal õppida küll, sest ainek jagub.

Järgmises peatükis antakse lühiülevaade lutsi keele grammatikast (lk 76–90). Vaatluse all on nimisõna käänamine, mõned asesõnad, sh konstruktsioon 'mul, sul jne on', ees- ja tagasõnad ning pikemalt tehakse juttu verbi pööramisest. Järgnevas ajaloo lühipeatükis vastatakse küsimusele: *Kost tulliq lutsilaseq?* 'Kust tulid lutsilased?' (lk 91–93). Erilist huvi võiksid pakkuda esimesed dokumentaalsed vihjed lutsilaste kohalolule Latgalimaal 1760.–1770. aastatest. Need on avastanud teoloog Reinis Norkärks Vatikani salaarhiivist (vt lk 92). Pikemalt on aabitsas juttu lutsi keele uurimisest (lk 94–105), mis sai alguse juba 1875. aastal Mihkel Veske (1843–1890) põgusatest tähelepanekutest, kuid põhjalikumalt Oskar Kallase (1868–1946) uurimisreisist 1893. aastal. Uudishimulikule lugejale oleks kindlasti huvi pakkunud väike sissevaade lutsi omapärasesse sõnavarasse, mida jumestasid ühelt poolt laenuid balti keeltest (läti ja latgali), teisalt slaavi keeltest (poola, valgevene ja vene).⁵

⁵ Vt **P. Ariste**, Ühest keelekontakti juhust. – Keel ja Kirjandus 1962, nr 9, lk 550–556; **L. Vaba**, Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut, 1977; **L. Vaba**,

Kõige mahukama osa raamatust moodustab peatükk Lutsi areaali küladest (lk 106–196). Kõigepealt pälvib lugeja tähelepanu külanimedele kirjutus läti ja lutsi keeles, viimases nii Kallase kui ka Balodise kirjaviisis (lk 110–111). Viimast võiksid lutsi teemadel kirjutajad silmas pidada. Aines on esitatud ajalooliste valdade kaupa. Raamatus on iga valla skeem, millele on kantud tänapäeva valdade piirid ja erisuuruste täpikestena lutsi külad. Pylda (lt *Pildas pagasts*) suurvalla küladest on vaadeldud Jāni, Sūre Tsāpsiq ja Kirbu küla ning Ņerza vallast (*Nirzas p.*) Grēki, Tati ja Māgize küla. Jutt Mārdina (*Mērdzenes p.*) ja Brigi valla (*Brigu p.*) külade kohta on üsna lühike.

Teoses on juttu tuntumatest lutsilastest ning tuuakse pikemaid ja lühemaid keelenäiteid, mida on talletanud eesti keeleteadlased eri külade keelejuhtidelt (nt Sūre Tsāpsiq külast lk 129–134). Teksti laused esitatakse kolmeveeruliste tabelitena, milles vasakust veerust leiab lutsi näite, keskmisest selle eesti- ja paremast veerust läti keelse tõlke. Igas lahtris paikneb ainult üks lause. Nii on mugav näidetega tutvuda ja neid võrrelda. Kõik näited on esitatud kirjakeeles. Olgu illustatsiooniks esimene lause ja selle tõlge eesti keelde: *Pāle hiļļebi tull Paul Vōlain miiq poole mā rahvast ošma ni kaema* 'Pärast, hiljem tuli Paul Voolain [= Paulopriit Voolaine] meie poole maarahvast [= lutsisid] otsima ja vaatama'. Paraku esineb lauses ekslikult *poole* loodetud kirjakuju asemel; edaspidi on kirjas õige *pōle*. Eespool mainitud Mārdina ja Brigi valla alalt on keelenäited esitatud samuti kolme tulbana, kuid eestikeelse tõlke asemel on võetud lutsi tekst Kallase raamatust „Lutsi maarahvas” (1894). Siinkohal tahaks mainida, et peale Kallase ja Balodise raamatu on lutsikeelset ainek

Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere, 1997.

(ja märksa rohkem) avaldatud vaid „Eesti murrete” üheksandas köites „Lõunaeesti keelesaarte tekstid”.⁶

Raamatu lõpuosa hõlmab läti-lutsi-latgali sõnastik (lk 197–224). Kõik sõnad on esitatud taas tabelites keelte järgi kolmes veerus. Ehk võinuks neljandas veerus olla ka eesti vasted. Sõnavara on jagatud temaatilisteks rühmadeks, nagu see on tavaks vestmikes: loodus, inimene kui vaimne ja füüsiline olend, inimene ja materiaalne kultuur, toitumine, aeg, värvused, omandus- ja arvsõnad, kohanimed jm. Enamik gruppe on jagatud alarühmadeks, nt looduse puhul eristatakse sõnarühmi, mis tähistavad maad ja univsumit, reljeefi, veekogusid, loodusnähtusi, loomi ja taimi jm. Igast noomenist esitatakse põhivormid: nimetav, omastav ja osastav. Sõnastikus on ühtekokku 550 lekseemi, kuid see ei sisalda paraku ühtegi verbi.

Kasutatud kirjanduse, kaasa arvatud manuskriptide loetelu hõlmab 49 nimetust (lk 225–227), millest kõik pole loomulikult lutsiteemalised. Siinkohal tahaks mainida, et Laura Kazaine on Läti eestlastest koostanud bakalaureusetöö (2015). Aabitsa on kauniks kujundanud, samuti ka küljendanud Zane Ernštreite. Seda on soodustanud rohke pildimaterjal, kokku 146 ühikut. Nende seas leidub 64 mustvalget ajaloolist fotot, mis pärinevad peamiselt Eesti Rahva Muuseumi fotokogust, harva Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist või mujalt. Pildid kujutavad Lutsimaad ja lutsilasi, nende tegemisi, hooneid, keeleuurijaid jm. Huvitav oleks teada, kas on säilinud etnograaf Ksaverijs Andermanise (1897–?) materjalid lutsilaste kohta toonase Läti haridusministeeriumi mälestiste valitsuse arhiivis. Paul

⁶ **M. Mets jt**, Lõunaeesti keelesaarte tekstid, lk 109–276.

Ariste sõnutsi viibis Andermanis 1920. aastate teisel poolel Latgales uurimisreisil, mille käigus valmis täpne Pylda valla etniline kaart, millel eristati eri värviga omakeelseid ja assimileerunud rahvaga alasid; samuti tegi Andermanis sealkandis ülevõtteid ja jooniseid maarahva eluolust.⁷ Tänapäeva Lutsimaad näitavad aabitsa autori 68 suurepärasest värvifotost, mis on pildistatud viimase kümne aasta vältel. Peale mainitute lisavad lugejale infot üheksa skeemi ja kaarti ning viis koopiat käsikirjadest jm.

Harukordselt pikk ja sisutihe on peenes trükikirjas tänusõnade peatükk (lk 228–230) nende asutuste ja isikute nimega, kes on ühel või teisel viisil aidanud Balodisel lutsi teemasse süveneda.

Käsitletav teos on oluline nii lätlastele, lutsilaste järeltulijatele kui ka kõigile eestlastele. Lutsilased ning nende keel ja kultuur moodustasid tähelepanetav osa keeruka ajaloo polüetnilisest Latgaliimaast. Raamat tõstab kahtlemata lutsilaste järeltulijate eneseteadvust ja aitab neil äratada huvi oma juurte vastu. Lutsilased olid killuke lõunaeestlaste hõimust. Soovitatav oleks Balodise väärtuslik teos pärast mõningast täiendamist avaldada ka eesti keeles. Muide, sama kehtib tõlkija ja ajakirjaniku Hannes Korjuse huvipakkuva lätikeelse monograafia „Lutsi eestlased. Maajumala rahvas” kohta.⁸ Nõnda jõuaksid lutsilased sügavamalt ka tavaeestlase teadvusse.

ENN ERNITS

⁷ **P. Ariste**, Lisateateid koiva ja lutsi maarahva uurimisloost. – Eesti Keel 1930, nr 1–2, lk 77.

⁸ **H. Korjuss**, Ludzas igauņi. Zemes dieva tauta. Rīga: Lauku Avīze, 2017. Varem on temalt eesti keeles ilmunud raamat „Lätimaal eestlasi otsimas” (Tallinn: Kadmirell, 2011).